

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXIII, July 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,
Mass Communication, Library Science Faculty)

PRINCIPAL
r.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desai Science College
Sakri, Tal. Cheri, Dist. Dhule

27.	जागतिकीकरण - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	135
28.	भारतातील सनदी सेवकांची तटस्थता आणि बाधिलकी	प्रा. डॉ. सांगळे भगवान श्रीपती	140
29.	राजकारणाचे स्वरूप एक चिंतन	प्रा. दबाळासाहेब अंकुश बिक्कड प्रा. डॉ. महेश मोटे	146
30.	खेड तालुक्यातील कुणबी समाजाचा राजकीय सहभाग	विनोद नामदेव साळुंबे	151
31.	बिरसा मुंडा : जनचेतनेचे विद्रोही रूप	डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	156
32.	कोरोना काळातील भारतीय अर्थवेवस्था	प्रा. डॉ. विश्वनाथ गोविंदराव कंधारे	160
33.	पांडुरंगशास्त्री आठवले नुसार बुद्धिचे स्वरूप व कार्य	डॉ. पी. बी. बिरादार	164
34.	खानदेशातील टिळक अनुयायांवर गांधीचा प्रभाव	प्रा. व्ही. के. देसले	168
35.	"विपत्तना एक दुःखमुक्तीचा मार्ग : एक अभ्यास"	अनिल दिपके	173
36.	समाजवाद : घटनात्मक अर्थ, अन्वयार्थ आणि घटनानिर्मात्यांची भूमिका	डॉ. सूर्यकांत एल. शेळके	176
37.	"बैरड : आत्मकथन एक आकलन, भिमराव गस्ती"	प्रा. डॉ. भैरगुंडे एस्. एस्.	183
38.	भारतात पर्यावरणवादाचा विकास आणि महत्त्व	डॉ. नितीन आहेर	188
39.	आरोग्य अर्थशास्त्र	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	194
40.	मानसिक स्वास्थ्य आणि कोरोना लसीकरण	प्रा. डॉ. छाया व्ही. ठिंगळे	201
41.	भारत आणि नेपाळ यांच्यातील राजनैतिक संबंध	प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री	206
42.	"छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे शेतीविषयक धोरण"	शिवाजी काशीनाथ गायकवाड	215
43.	नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि अंगणवाडी केंद्र	प्रा. मोरेश्वर भिकाजी शेन्डे	219
44.	जागतिकीकरण आणि जनसाहित्य	प्रा. मुनेश्वर ता. जमईवार	223
45.	भारतीय पराष्ट्र धोरणात पंतप्रधान नरेंद्र मोदींचे योगदान (इ.स. २०१४ ते इ.स. २०१९) :- एक अभ्यास	प्रा. यल्लावाड ज्ञानेश्वर प्रल्हाद	227
46.	"महिला सक्षमीकरणातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान"	डॉ. गिरीधर नागोराव सोमवंशी	233

खानदेशातील टिळक अनुयायांवर गांधींचा प्रभाव

प्रा. व्ही. के. देसले

श्रीमती व्ही. यु. पाटील, कला विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना :-

पुणे विभागापेक्षा खानदेशात धुळे आणि जळगांव येथे बुद्धीजीवी ब्राह्मण लोकांची संख्या मोठी होती. लोकमान्य टिळकांचा कल आंदोलनासाठी खानदेशात जास्त होता. "लोकमान्य टिळक जनजागृतीसाठी खानदेशात जळगांव, भुसावळ, चाळीसगांव, चोपडा, अमळनेर, जामनेर व पाचोन्याला टिळकांच्या बैठका झाल्या होत्या. वासुदेव विठ्ठल तथा अप्पासाहेब दास्ताने, आ. रा. म्हाळस, नारायण बंकट तथा गुलाबशेट, महादेव शंकर माळी, गंगाराम देवचंद शेट, बापुराव घाटे, विनायक परशुराम भागवत, भिडे वकील, भैय्यासाहेब ब्रम्हो, नारायण मुठ्ठे इत्यादी टिळकांचे चाहते होते. टिळकांनी १८९३ पासून आरंभिलेली गणेशोत्सव चळवळ व १८९५ पासून सुरू केलेली शिवाजी महोत्सव या उपक्रमांन खानदेशात बराच प्रतिसाद मिळाला. लोकमान्य खानदेशात जनजागृतीसाठी प्रचार भाषणांसाठी अनेकदा येऊन गेले होते. सन १९१४ मध्ये चोपडा येथे जी शेतकरी परिषद झाली, त्यासाठी दादासाहेब खापर्डे यांच्यासह आले होते. लोकमान्य टिळक व अप्पासाहेब विजापूरकर यांनी तळेगावला काढलेल्या राष्ट्रीय शाळेत या जिल्ह्यातून लहान लहान १२ ते १४ वर्षांची मुले शिकायला गेली होती अशी जागृती तरुण मुलांमध्येही झाली होती."

तसेच लोकमान्यांना खानदेशातील गावागावाची माहिती झाली होती. त्यावेळी खानदेशात महाराष्ट्रातील सगळ्या बुद्धिजीवी वर्ग धुळे येथे राहत होता. धुळे शहर मध्ययुगापासून म्हणजे पेशवे काळापासून मध्यवर्ती ठिकाण मानले जात होते. त्याकाळी ब्राह्मण वर्गालाच बुद्धिजीवी समजले जात होते व खानदेशात संपूर्ण महाराष्ट्रापेक्षा जास्त ब्राह्मण राहत होते. "संयुक्त खानदेशात १९०१ मध्ये ५०,३८४ ब्राह्मण होते, तर पश्चिम महाराष्ट्रात रत्नागिरी जिल्ह्या खालोखाल (६०,२७०) खानदेशात ब्राह्मणांची संख्या होती. पुणे जिल्ह्याचा तिसरा क्रमांक होता. (५०,२७४) हे विशेष."

यावरून येथील ब्राह्मणप्रवृत्त राष्ट्रीय जागृतीची कल्पना यावी. वासुदेव विठ्ठल तथा अप्पासाहेब दास्ताने, आ. रा. म्हाळस, नारायण बंकट तथा गुलाबशेट, महादेव केशव माळी, गंगाराम देवचंद शेट, बाबुराव शेट, विनायक परशुराम भागवत, भिडे वकील, भैय्यासाहेब ब्राम्हे, नारायण मुठ्ठे इ. टिळकांचे चाहते होते. "सन १९०८ मध्ये वंगभंग आंदोलन चालू असतांना शेटूणीचे रामचरण तिवारी आणि धरणगावचे कन्हैयालाल वाजपेयी या क्रांतिकारकांनी सरकारी दडपशाहीचा दहशतवादी मार्गाने प्रतिकार केला."

कासारं गावात १९०८ साली टिळकांना अटक झाली असल्याच्या निषेधार्थ एक मोठी रॅली काढण्यात आली. या रॅलीची माहिती इंग्रजांना लागल्यावर त्वरित तेथील प्राथमिक शाळेच्या मास्तरास निलंबित करण्यात आले व कासारं (साक्री) येथील प्राथमिक शाळा कायमची बंद करण्यात आली. "म्हणून कासारं (साक्री) येथील विद्यार्थ्यांना १९०८ ते १९३५ पर्यंत प्राथमिक शिक्षण मालपूर या गावी जावून घ्यावे लागले. ही क्रांतीज्योत टिळकांनी पेटविल्यामुळे पुढे जावून गांधींना अनेक अनुयायी खानदेशात मिळालेत."

शंकर श्रीकृष्ण देव :-

खानदेशात गरुड हायस्कूल मधूनच शंकर श्रीकृष्ण देव यांच्यासारखी देशभक्त मंडळी तयार झाली. सन १८९६ मध्ये महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला. ब्रिटीशांनी दुष्काळाकडे डोळे झाक केली. लोकमान्य टिळकांनी अनेक लेख लिहून त्यातून दुष्काळी परिस्थितीला वाचा फोडली. श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनीही त्यांच्या सहकाऱ्यांसह संपूर्ण जिल्ह्याचा दौरा करून दुष्काळाचा कायदा समजावून सांगितला. देव यांनी त्यावेळी साक्री तालुक्याचा दौरा केलेला असावा कारण त्यांच्या विचारांचा

प्रभाव पुढे पडलेला दिसतो. श्रीकृष्ण शंकरदेव हे टिळकांचे अनुयायी होते. सन १९०७ मध्ये सुरत येथे काँग्रेसचे अधिवेशन भरले त्यावेळी शंकरदेव ही त्यांच्या टिळकांच्या सोबत जहाल गटात उपस्थित होते. "शिरपूर येथे ३१ जानेवारी ते १ फेब्रुवारी १९२५ या दोन दिवशी पश्चिम खानदेश दुसरी जिल्हा परिषद, बोलावण्यात आली. या परिषदेत रेवा गुजर जमानांच्या सुधारणांनी जातीच्या शिक्षणप्रसाराकडे लक्ष द्यावे. भिल्लांची सुधारणा व्हावी, खादी प्रचाराचा उपक्रम शाळांतून सुरू व्हावा. शेत आणि मादक पदार्थांवर मुंबई सरकारने बंदी घालावी. यासारखे ठराव मांडण्यात येऊन पश्चिम खानदेशातील शोनागाठ शेतजमिनी प्रयत्न करून लोकजागृती करण्यासाठी एक संस्था स्थापन करण्यात यावी असा प्रस्ताव मंजूर करण्यात आला. या संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव आणि चिटणीस म्हणून श्री. विश्वनाथ गणेश जावडेकर यांची निवड करण्यात आली." अशा तऱ्हेने शंकर श्रीकृष्ण देव यांनी लो. टिळकांकडून प्रेरणा घेवून गावोगावी सेवाभावी व सामाजिक कार्ये करवी. पुढे जावून गांधींना ग्रामविकासाचे कार्य पूर्ण करण्यात त्यांची मदत झाली.

सन १९३४ साली गांधीजींनी ग्रामोद्योग संघ स्थापन केला. त्यावेळेपासून काँग्रेस अधिवेशने खेड्यात भरली पाहीजेत, अशी इच्छा त्यांनी प्रगट केली होती. काँग्रेस ही भारताची खऱ्या अर्थाने प्रातिनिधिक संस्था व्हायची असेल तर भारतातील बहुसंख्य जनता ज्या खेड्यांतून वसलेली आहे. तेथपर्यंत ती पोहोचली पाहीजे असे जेष्ठ व श्रेष्ठ काँग्रेसजनांना वाटत होते. पण महाराष्ट्र काँग्रेस भवितव्याचे ठरताच गांधीजींच्या कल्पनेप्रमाणे ती खेड्यातच भरवावयाची व यशस्वी करून दाखवायची असा संकल्प श्री शंकरराव देव यांनी त्यावेळी केला आणि त्या दृष्टीने योजना आखली. गांधीजींना भेटून त्यांच्याकडून त्यांच्या खेड्यातील काँग्रेस अधिवेशनाबद्दलच्या कल्पनेचा तपशील जाणून घेतला. देवांना गांधीजींनी संपूर्ण तपशील सांगितला. गांधीजींच्या कल्पनेतील काँग्रेस अधिवेशनासाठी निवडण्यात येणाऱ्या खेड्यांनी कोणत्या अटी पूर्ण केल्या पाहीजेत हेही सांगितले. शंकरराव देवांनी तो प्रश्न महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या सदस्यांचा सल्ला घेऊन पूर्व खानदेशात काँग्रेस अधिवेशन घेण्याचे ठरविले. "२२ मे, १९३६ रोजी पुणे येथे प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे सदस्य आणि महाराष्ट्रातील प्रमुख कार्यकर्ते यांची बैठक घेण्यात आली."६

शंकरराव श्रीकृष्ण देव यांना महाराष्ट्रातील खेड्यात अधिवेशन घेऊन दाखवायचे होते. त्यासाठी त्यांनी "दि. १४/०४/१९३६ रोजी भरलेल्या विषय नियामक समितीच्या बैठकीत, पुढील काँग्रेस अधिवेशन महाराष्ट्रात भरवावे अशी सूचना महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष श्री. शंकरराव देव यांनी आणली."९ या मागील देवांचा दृष्टिकोन गांधीजींनी सांगितलेल्या ग्रामविकासाचा मुद्दा त्यांच्या डोळ्यासमोर होता. तसेच गांधी सुद्धा खेड्यातील या विषयाशी आग्रही होते. गांधीजींची ही भूमिका खेड्यातील लोकांना समजावी म्हणून लोकमान्य या वर्तमानपत्राच्या प्रतिनिधीने शंकरराव देवांची खास मुलाखत घेऊन ती प्रसिध्द केली. त्यात शंकरराव देवांनी सांगितले "खेडूतांशी निकट संबंध यावा या लखनौ काँग्रेसमध्ये करण्यात आलेल्या निर्णयाप्रमाणे पूर्व खानदेश जिल्ह्यातील फैजपूर जवळील खिरोदे हे काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठी निवडण्यात आलेले आहे. खेडूतांशी निकटचा संबंध प्रस्थापित करायचा तर तो चळवळीत भाग घेतलेल्या मध्यवर्गीय लोकांच्या मध्यस्थीनेच व्हावयाचा आणि अशा कार्यकर्त्यांची संख्या खिरोदे गावात असल्यामुळे त्या दृष्टीने सदर गाव निवडण्यात आले आहे."१०

शंकरराव देवांचे कार्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. संबंध भारतामध्ये खेड्यात काँग्रेसचे अधिवेशन केव्हाही झालेले नव्हते व तो मान महाराष्ट्रातील फैजपूर या गावाला मिळाला ही बाब खऱ्या अर्थानेच गांधीजींना हव्या असलेल्या ग्रामविकासाचे द्योतक आहे.

गांधीजींचे पंचायतन :-

"शंकरराव देव, त्र्यंबकराव देवगिरीकर, गंगाधर देशपांडे, अण्णासाहेब दास्ताने व देवकीनंदन नारायण हे समकालीन महाराष्ट्र काँग्रेसचे आणि काँग्रेसच्या कार्यप्रणालीचे पंचायतन समजले जाते."११ गांधीजींचे महत्त्वाचे अनुयायी म्हणून या पाच जणांना ओळखले जाते. गांधींचे कार्य यांनी सफलतापूर्वक पार पाडले. त्यांचे सारखे हजारो अनुयायी त्यांनी

खानदेशात निर्माण केले आणि ग्रामविकासाच्या कार्यास वेग मिळाला या पंचायतनने गांधींच्या कार्यास तडीस नेण्यास मोलाची भूमिका निभावलेली होती.

टिळक अनुयायी वा. वि. दास्ताने :-

अॅड. वासुदेव विठ्ठल दास्ताने हे मूळचे पुणे जिल्ह्याच्या जुन्नर येथील आहेत. पुढे त्यांचे कुटुंब भुसावळ येथे स्थायिक झाले. पुढे खानदेश हीच त्यांनी आपली कर्मभूमी मानली. "१९१६ पासून भुसावळच्या राजकारणाची सूत्रे त्यांच्या हाती आली. प्रत्यक्ष टिळकांपासून प्रेरणा नसली तरी टिळकपंथीयांमध्ये त्यांचा समावेश होतो."^{१२}

सेनापती बापट व दास्ताने पुढे एकाच महाविद्यालयात सहाध्यायी होते. त्यामुळे त्यांच्यात चांगली मित्रता झाली. महाविद्यालयीन शिक्षण पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजात सुरू झाले. सेनापती बापट व रणदिवे बंधुशी जवळचा संबंध आल्याने देशाला ब्रिटीश सत्तेच्या वर्चस्वातून मुक्त करण्यासाठी, "मातृभूमीला स्वतंत्र करून देण्यासाठी प्राण पणाला लावण्याच्या शपथाही तरुण मंडळी नागव्या तलवारीच्या साक्षीने घेत असत."^{१३} "पुढे लोकमान्य टिळक व त्यांची ओळख झाली. राजकीय चळवळी बाबतचा उत्साह वाढला व उत्तम वकीलीमुळे मिळालेल्या लोकप्रियतेमुळे भुसावळच्या राजकारणाची सूत्रे त्यांच्याकडे आली. नेते मंडळी जाता येता अण्णासाहेबांच्या आग्रहामुळे भुसावळला येत. खानदेशातील जागृतीचा हा आरंभ होता."^{१४}

काँग्रेसवर टिळकांचा प्रभाव असतांना दास्ताने प्रमाणेच चाळीसगावचे तपस्वी, बाबुराव घाटे व विनायक परशुराम भागवत हे काँग्रेसचे प्रमुख कार्यकर्ते पुढे आले. "टिळकांनी पुरस्कार केलेल्या परिषदांपैकी एक असलेली 'पूर्व खानदेश जिल्हा परिषद' दास्तानेच्या पुढाकाराखाली १९१८ मध्ये संघटीत झाली."^{१५} पुढे लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर अण्णासाहेब दास्ताने म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली असहकार आंदोलनात सहभागी झाले. दास्ताने सारखे जहाल नेते मवाळ गटात जाऊन ग्रामविकास कार्य करू लागले.

वा. वि. दास्ताने आणि म. गांधी :-

भारताच्या राजकीय क्षितिजावर म. गांधींचा उदय झाला. गांधीजींच्या असहयोग सत्याग्रहाच्या अभिनव उपक्रमाकडे सारा देश आतृष्ट झाला. सत्याग्रही आंदोलनाच्या अभिनव प्रयोगाकडे टिळकांचे अनुयायी असलेले काँग्रेसजन संशयाने अथवा उदासीनपणे पहात होते. भुसावळचे वा. वि. दास्ताने हे त्यास अपवाद नव्हते. "कलकत्ता काँग्रेसने (सप्टेंबर १९२०) मंजूर केलेला असहकारितेचा ठराव दास्तानेना पसंत नसूनही त्यांनी आंदोलनास पाठिंबा दिला."^{१६} शेवटी "अमृतसर काँग्रेस प्रसंगी (१९१९) गांधीजींशी परिचय झालेले दास्ताने टिळकवादी असूनही असहयोग आंदोलनाचे पुरस्कर्ते बनले."^{१७} हळूहळू दास्तानेवर गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव पडू लागला आणि दास्ताने पूर्णपणे गांधी अनुयायी झाले. महाराष्ट्रात गांधीजींचे नेतृत्व प्रस्थापित करण्यासाठी दास्तानेनी शंकरराव देवांबरोबर दौरा केला आणि प्रचाराचे माध्यम म्हणून 'सत्याग्रही' नामक नियतकालिका सुरू केले.

१९२१ च्या मार्च मध्ये गांधी भुसावळला आले होते. त्यांनी अण्णासाहेब दास्ताने यांना म्हटले, "अभी यह झिलामेळी पगडी नहीं चलेगी" त्याबरोबर अण्णासाहेब दास्ताने यांनी आपली दोन अडीच हजार रुपये महीन्याची वकीलाची प्रॅक्टिस व जरतारी पगडी फेकून दिली.^{१८} म. गांधींच्या समवेत अण्णासाहेब दास्ताने बसले असतांना म. गांधींनी अण्णासाहेबांच्या डोक्यावरील पगडी आपल्या हाताने उतरवून टेबलावर ठेवली त्यावर "गांधीजींनी दिलेली असहकाराची दीक्षा मला शिरोधार्य आहे." अशी घोषणा सभेत अण्णासाहेबांनी केली.^{१९} अशा प्रकारे दास्ताने यांनी गांधीयुगास खानदेशात प्रारंभ केला. गांधीजींचे असहकार, सत्याग्रह, ग्रामविकारत इ. कार्यास येथून जोमाने सुरूवात झाली.

खानदेशात गांधीयुगास प्रारंभ :-

स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी मवाळ व जहाल नेत्यांनी वेगवेगळ्या प्रकारे प्रयत्न केले. मवाळांनी भाषणे, अर्ज, विनंत्या अशा प्रकारचे सनदशीर प्रयत्न केले तर जहाल नेत्यांनी आक्रमक पवित्रा अंगिकारून स्वातंत्र्य संपादन करण्याच्या प्रयत्नात

स्वतःच बलीदानही केले. सर्वप्रथम लोकमान्य टिळकांनी जनजागृतीचे महत्त्व ओळखले, त्यासाठी प्रसंगी देहदंडही सोसला. "स्वातंत्र्य हे जर सर्वांसाठी सर्व जनतेसाठी मिळवावयाचे आहे तर खरा पुढारी देशातील सर्व जनतेमध्ये जागृती निर्माण करतो. तिला निर्भय करतो स्वतःच्या पायावर उभे करतो."^{१०}

स्वातंत्र्याच्या अखेरच्या लढ्याच्यावेळी गांधीजींसारखे महान नेते आपल्या देशाला लाभले. ज्यांनी "लोकांत निर्भयता, स्वाभिमान, माणुसकी व प्रेम निर्माण केले, एवढेच नव्हे तर माणसात असलेल्या सुप्त शक्तींना सत्याकरता व न्यायाकरता लढावयास लावले."^{११}

सविनय कायदेभंग व सत्याग्रह, अहिंसा ही गांधीजींची शस्त्रे होती. अमेरिकेमध्ये हेन्रीडेव्हीज थोरो यांच्या स्मरणार्थ "साधेपणाचा दिवस" म्हणून जागतिक पातळीवर पाळला जातो. त्यांचाच प्रभाव महात्मा गांधीवर पडला. "महात्मा गांधीही थोरोंच्या विचारसरणीमुळे प्रभावीत झाले होते. थोरोच्या 'सिव्हील दिस ओबी डिअन्स' या निबंधापासून प्रेरणा घेवून गांधीजींनी ब्रिटीश सरकारच्या विरोधात सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली होती."^{१२}

थोरोच्या विचारांवर प्रभावीत होऊन महात्मा गांधी आपले आयुष्य त्यागमय व साधेपणाने जगू लागले. थोरोने अमेरिकेतील सामान्य जनतेसाठी लढा दिला. वैयक्तिक रित्या शासनाने कर देणे बंद केले होते. त्यावर थोरो म्हणतो सरकार रस्ते, पाणी आणि स्थानिक सुविधा करीत असेल तर मी त्यांना कर देत राहीन, मात्र साम्राज्य विस्तार करण्यासाठी माझ्या खिशातला एक रुपयाही मी शासनास देणार नाही, हा थोरोचा विचार गांधींवर प्रभाव टाकीत होता, त्यातूनच प्रेरणा घेवून आपणही शासनास अयोग्य कर घ्यायचा नाही, हे गांधींनी ठरविले. तसेच थोरो ज्या पध्दतीने जगून गेला त्या पध्दतीने जगलेत.

थोरोच्या विचारांचा प्रभाव गांधींवर होताच त्यांनी आफ्रिकेतून आल्यावर आपले राजकीय गुरु नामदार गोखले यांची भेट घेतली. गोखलेंशी विचार विनिमय करीत असतांना गोखलेंनी त्यांना भारतात कार्य सुरू करण्यापूर्वी संपूर्ण भारताची सामाजिक स्थिती जाणून घेण्यासाठी "त्यांना वर्षभर भारताचे दर्शन घेण्याचा सल्ला दिला."^{१३}

सन १९२१ मध्ये महात्मा गांधींनी खानदेशात दौरा केला. या दौऱ्याअंतर्गत असहयोग आंदोलनात स्वदेशी, सरकारी शाळांवर बहिष्कार, राष्ट्रीय शाळांची निर्मिती, मद्यपान निषेध, विदेशी कापडावर बहिष्कार व कापडाची होळी, खादीचा प्रचार, टिळक स्वराज्य फंडाची मोहीम अशा विविध कार्यक्रमांचे नवे वारे वाहू लागले. नागपूर काँग्रेसने असहकार आंदोलनास बिनशर्त पाठोबा दिल्यापासून नवचैतन्य खानदेशातील अनुयायांमध्ये निर्माण झाले. स्वदेशी आणि अस्पृश्यता निवारण या कार्याचा आरंभ झाला.

सामंश :-

खानदेशातील विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील ग्रामव्यवस्थेचे अवलोकन करीत असतांना खानदेशातील ग्राम विकासात जास्त लयास गेलीत कारण आजतागायत भारतावर राज्य करणाऱ्यांनी भारतातील राजकीय परिवर्तने केली तर ब्रिटीशांनी सर्वात तळास असलेल्या ग्रामावरील अर्थव्यवस्थेवर हल्ला चढविला होता. त्यांनी भारतातील ग्रामांच्या भागाचे सुध्दा पध्दतशीरपणे शोषण केले, त्यांनी भारतातील ग्रामीण भागात असलेले स्वयंपूर्ण उद्योगाची वाताहत केली. समाज बेकार व दरिद्री, बनविला त्याचबरोबर लॉर्ड रिपन सारख्या गव्हर्न जनरलने तर ग्रामव्यवस्था कायद्यावर चालणारी एक संस्थाच करून टाकली. त्यानंतर १९०७ च्या रॉयल कमिशनने तर गावाला राज्यव्यवस्थेचा प्राथमिक घटक बनवून टाकले. त्यातून ग्रामांचे स्वरूप ग्रामपंचायत राजकीय कार्य करणारी संस्था निर्माण झाली. मात्र या सर्व उलाढालीच्या काळात टिळकांसारख्या नेतृत्वाने ब्रिटीशांना नवे आव्हाने दिले. त्यांनी खानदेशात खास करून धुळे येथे आपले कार्य सुरू करून शंकरराव देव, वा. बी. दास्ताने यासारख्या सहकाऱ्यांमार्फत चतुःसूत्री कार्यक्रमाची सुरुवात केली. देशाविषयी राष्ट्रप्रेम खानदेशात निर्माण केले. पुढे जाऊन शंकर श्रीकृष्ण देव, वा. बी. दास्ताने या अनुयायांनीच महात्मा गांधीजींचे आंदोलनासाठी हात बळकट केले. त्यातूनच खऱ्या अर्थाने खानदेशात जागृती निर्माण होऊन गांधींची खेड्याकडे चला अर्थात ग्रामविकास घडवा ही संकल्पना वाढीस लागली.